

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ANAYASALARININ DİN VE İNANÇ HÜRRİYETİ AÇISINDAN DEMOKRATİK BAZI ÜLKELERİN ANAYASALARIYLA KARŞILAŞTIRILMASI

Yrd. Doç. Dr. Hasan Emir AKTAŞ*

Özet

Din ve inanç hürriyetinin anayasal düzeyde teminat altına alınması, fert ve toplum hayatının ruhi selameti ve sosyal barışı açısından fevkalade ehemmiyetlidir. Çağdaş demokratik toplumlar, din ve inanç hürriyetini vicdan, ifade ve düşünce hürriyeti gibi temel hürriyetler çerçevesinde değerlendirmektedir.

Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları ile demokratik hak ve hürriyetlere siyasi ve hukuki sistemlerinde önemli yer veren bazı ülkelerin anayasaları din ve inanç hürriyetleri bakımından karşılaştırılmıştır. Yapılan tespitlerde Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarının devletin gerek din ve inançlar ve gerekse farklı inanç grupları karşısındaki tavrı bakımından, demokratik sistemlerin gerektirdiği çoğulcu, hürriyetçi, fert ve sivil toplum merkezli, önyargısız, eşitlikçi ve tarafsız bir hukuki altyapıdan uzak olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din hürriyeti, inanç hürriyeti, anayasal haklar, demokratik anayasa, Türkiye’de laiklik.

COMPARISON OF TURKISH CONSTITUTIONS TO THOSE OF SOME DEMOCRATIC COUNTRIES WITH REGARD TO FREEDOMS OF RELIGION AND BELIEF

Abstract

Constitutional guarantee for freedom of religion and belief is quite important for psychological health and social peace of individual and society. Contemporary democratic societies consider freedom of religion and belief

---

* Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi.

among basic rights and freedoms like freedom of conscience, freedom of expression, freedom of thought etc.

This paper compares constitutions of Turkish Republic with regard to freedom of religion and belief to those of the countries which give a considerable place for democratic rights and freedoms in their legal and political systems. It has been found out that constitutions of Turkish Republic remarkably lack the pluralist, libertarian, individual and civil society oriented, unbiased, egalitarian and impartial democratic legal standards with regard to attitude of the state towards both religions and faiths and religious and ideological groups.

Key Words: Freedom of religion, freedom of conscience, constitutional rights, democratic constitutions, secularism in Turkey.

GİRİŞ

DİN VE İNANÇ HÜRRİYETİ

İnsan varlığının maddi ve manevi iki boyuttan oluştuğu ve insanı diğer canlılardan farklı kılan ve ona insan olma hususiyetini kazandıran asıl yönünün ise manevi, ruhi ve zihni cihetinin olduğu bir gerçektir. İnsan işte bu fiziki olmayan yönüyle düşünmekte, kendini yaşadığı kâinat içerisinde konumlandırmakta ve çevresindeki varlık âlemini anlamlandırmaya çalışmaktadır.

Tarih boyunca insanlar çok değişik yollarla kendilerine din ve inanç sistemleri benimsemişler ve hayatlarını bununla açıklamaya, dünyalarını bununla anlamlandırmaya çalışmışlardır. İnanç sistemlerinin hangi yollarla ve süreçlerle oluştuğu meselesi felsefenin, psikolojinin, sosyolojinin veya antropolojinin konusu olup, bu çalışmanın alanı olan anayasa hukuku açısından asıl önemli olan, değişik inanç sistemlerini benimseyen fert ve topluluklar ile onları yöneten kamu otoriteleri arasındaki ilişkilerdir. Kamu otoriteleri yönetimleri altındaki farklı toplulukların dini ve vicdani eğilimlerine, tercihlerine ve bu tercihlerin sonucu olan pratik ve uygulamalara nasıl muamele etmiş, ne ölçüde serbesti, ne ölçüde kısıtlama getirmiştir?

Eski devletlerin yönetimleri altında yaşayan toplumların inanç ve ibadet hürriyetine yönelik tavırları konusunda dönemden döneme, ülkeden ülkeye ve hatta yöneticiden yöneticiye farklılıklar olduğu görülmektedir. Bazı devletlerde birden çok inanç grubunun nisbi bir hürriyet içerisinde yaşadığı görülürken, diğer bazılarında yönetici kadronun mensup olduğu inanç sisteminin hâkim bir konum kazandığı ve hatta diğer inanç gruplarını ezmeye ve asimile etmeye çalıştığı görülmektedir.

Türkiye'deki anayasal hak ve hürriyetlerin ve bu bağlamda inanç ve din hürriyetinin geçirdiği gelişim süreçleri açısından başlıca iki tarihi çizgi önem taşımaktadır: Birisi Kadim Yunan – Roma - Hristiyanlık ve Modern Avrupa hattını izleyen Batı geleneği, diğeri de İslam öncesi Türk devresi ile birlikte, İslam medeniyet ve hukukunun farklı dönem ve devletlerdeki uygulamalarıdır.

Eski Yunan'da şehir devleti biçimindeki siyasi yapıda vatandaşların inanç hürriyetine müsaade edilmemiş ve siyasi sistem insanların düşünce ve inançlarına hükmetmeye çalışmıştır.¹ Roma dönemindeki duruma gelince, Hristiyanlık yeni ortaya çıktığı dönemlerde putperest Roma dini ve iktidarıyla kaçınılmaz olarak çatışmaya girmiştir. İmparatoru tanrılaştıran paganist Roma imparatorluğunda Hristiyanlar, büyük kitlesel kısımlara uğramıştır. Fakat 313'te İmparator Constantinus'un Hristiyanlığı benimsemesiyle durum tersine dönmüştür. Bu sefer kilise Tanrı'nın dünyevi aracı olarak her şeyin üzerine konulmuş ve kilise dışı olan her şey din dışı olarak görülmüş, takibata ve baskıya uğramıştır.²

Batıda laikliğin ortaya çıkışı sanıldığı gibi, Hristiyanlıkta dini ve dünyevi alanların ayrı olmasıyla değil, Kilise ile dünyevi-siyasi otoriteler arasındaki mücadelenin ikinci taraf lehine sonuçlanmış olmasıyla ilgilidir. Ortaçağ boyunca Batı'da iktidarların Tanrı'dan kaynaklandığı düşüncesi, diğer yandan da Kilise otoritelerinin Hristiyan devletler üzerinde en yüksek otorite oldukları iddiası, bu dönemde demokrasinin ve seküler devlet yapısının ortaya çıkmasını engellemiştir. İşte on altı, on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda önce Kilise dünyevi otoriteyle olan mücadelesini kaybetmiş, daha sonraki bir aşamada da sosyal sözleşme fikri ile iktidarın kaynağı siyasi topluma bağlanınca dini otorite ve referanslara dayanmayan seküler ve rasyonel devlet yapısı ortaya çıkmıştır. İslam âlemi laikliğin tesis edilmesi noktasında Batı ile aynı süreci yaşamamıştır. İslam âleminde Batı'da olduğu gibi iktidara ortak olmak isteyen dini bir kurum olmadığı için, İslam ülkelerinin laiklik noktasındaki meselesi daha sonra modernleşme döneminde başlamıştır.³

İslam'ın etkisini sürdürdüğü çağlarda İslam dünyası sosyal kompozisyonu ve sosyolojik yapısı ile çoğulculuğa sahipti. Müslümanlar kendi içlerinde ibadet ve hatta inançla ilgili önemli sayılabilecek farklılıklara hoşgörülle bakabiliyorlardı; diğer tek tanrılı dinlere toplumda belli bir yer vermeyi ka-

---

1 GÖZE, Ayferi, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, 12. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 2011, s. 6.

2 ANAR, Erol, *İnsan Hakları Tarihi, Çıviyazıları*, İstanbul, 1991, s. 34.

3 ERDOĞAN, Mustafa, *Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi*, Ankara, 2012, s.272-273.

bul ediyorlardı. İki toplum (Müslüman ve gayrimüslim) bu günkü anlamda eşit değildi belki ama, o günkü toplum ve kültür anlayışında zaten hiçbir yerde böyle bir eşitlik tabii karşılanmıyordu. İslam toplumu gerçekten içerisinde bulunan unsurlara hoşgörü sağlamaktaydı ki Hristiyan dünyasında son yüzyıllara kadar bu hoşgörüye karşılık gelebilecek bir anlayış ve uygulama olmamıştır. Bu itibarla, Hristiyanlıkla karşılaştırıldığında insan hakları bakımından İslam tarihinin çok daha olumlu tecrübelerle sahip olduğu söylenebilir.⁴

İslam hukuku ve bu hukukun hâkim olduğu çağlardaki uygulamaların belirgin bir vasfı gayrimüslimlere sosyal ve adli işlerinde muhtariyet tanımasıdır. Hz. Muhammed ve selefleri gayrimüslim topluluklara sadece şahsi statüleri açısından değil, medeni, cezai, sosyal ve hayatın diğer bütün alanlarında adil bir özerklik temin etmişlerdir. Raşit Halifeler döneminde İslam devletinin Hristiyan din adamlarına geniş sosyal, siyasi ve adli yetkiler verdikleri Hristiyan araştırmacıların şahitliğinden de anlaşılmaktadır. İslam toplumlarında gayrimüslimler himaye edilen topluluklar (zimmi) oluşturmuşlardır ki bu azınlık unsurların kanuni haklarını korumak devletin görevi olarak değerlendirilmiştir. İslam devletlerindeki uygulamada bütün dini unsurların müstakil bir sosyal yapı olarak varlığını sürdürmesi, aralarındaki kültürel farklılığın korunması ve her bir dini grubun kendi kültürünü yaşatması istenmiştir. İslam'daki vatandaşlık anlayışının ne etnik kökene, ne doğum yerine değil inanç ve hayat tarzı farklılığına dayanması bu ayrılığı, ayrımcılığa dayalı bir ayrışma olmaktan çıkararak medeni bir zemine oturtmuştur.⁵

Osmanlı Devletinde insan hak ve hürriyetlerinin bulunmadığı iddia edilemez. Aksine birçok etnik, dini ve kültürel unsurdan oluşan bir devletin altı yüz yıl yaşamasının sırrını yaygın şekilde uygulanan temel insan hak ve hürriyetlerinde aramak gerekir.⁶

Modern Türk devleti kendine ait hak, hürriyet ve demokrasi çerçevesini, katı bir laiklik anlayışı ve ideolojik bazı klişelerle teşkil ederken, hem Batı geleneğini ve hem de İslam hukukunu büyük ölçüde manipüle ederek, devlet ve toplum için yeni bir dünya görüşü yapılandırmaya çalışmıştır. Bu anlayışa göre, İslam hukuku, toplumun bütün alanlarını kuşatma iddiasındadır. Kendi

---

4 LEWIS, Bernard, *Çatışan Kültürler*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 77.

5 HAMİDULLAH, Muhammed, *İslam Anayasa Hukuku*, (Ed.) AKYÜZ, Vecdi, Beyan Yayınları, İstanbul, 2005, s. 221-223.

6 DOĞAN, İsmail, *Modern Toplumda Vatandaşlık Demokrasi ve İnsan Hakları*, 2. Baskı, Pegem Yayıncılık, Ankara, 2001, s. 237.

“katı kurallarını” toplumda yaşayan her inançta insana empoze etme amacındadır. İnsanları kendisinin öngördüğü şekilde inanma ve yaşama konusunda baskıya maruz bırakmaktadır. Bu sebeple bir taraftan din, toplumu ele geçirmemesi için sıkı bir kontrol altında tutulmalı, diğer taraftan dinin bütün etkilerinin sosyal ve siyasi hayattan tamamen arındırılması için katı bir laiklik anlayışı uygulanmalıdır.

Türk hukuk literatüründe genellikle laikliğin gerçekleşebilmesi için şu şartların gerekli olduğu ifade edilmektedir: 1. Resmi bir devlet dininin olmaması; 2. Devletin bütün dinlerin mensuplarına eşit davranması; 3. Din kurumlarıyla devlet kurumlarının ayrılmış olması; 4. Devlet yönetiminin din kurallarından etkilenmemesi.⁷ Bütün bu şartlara baktığımız zaman, devletin din kurumlarını ve kişilerin dini hayatını baskı altına almaması, onların din ve inanç hürriyetlerini ihlal etmemesi, diğer bir ifadeyle dinin devletin etkisinden ve baskısından korunması için herhangi bir kriterin yer almadığını görüyoruz. Bütün kriterler daha çok devletin, dinin bütün etkilerinden arındırılması düşüncesine dayanmaktadır. Bu yaklaşımda, kamu otoritesi karşısında toplumun ve fertlerin hürriyetlerini korumayı amaç edinen anayasacılık anlayışının aksine, devleti “potansiyel bir tehlike” olarak görülen dini oluşumlardan koruma, bu tür oluşumları devletin mutlak kontrolü altına sokma eğilimi gözlenmektedir.

Hâlbuki laiklik fertleri değil, devleti sınırlandırması gereken bir ilkedir. Yani laiklik vatandaşların nasıl inanacaklarını veya düşüneceklerini değil, devletin ne şekilde örgütleneceğini göstermektedir. Bundan da şu sonuçlar çıkmaktadır: devlet belli bir dini veya ideolojiyi tercih ve tesis edemez. İkinci olarak da devlet dinin kurumsal özerkliğini tanıyarak, dine müdahale etmemelidir ve din ve vicdan özgürlüğünü hem bir dine inanma hem de inanmamayı güvence altına alarak temin etmelidir.⁸

DİN VE İNANÇ HÜRRİYETİ KONULARINDA TÜRKİYE VE DEMOKRATİK BAZI ÜLKELERİN ANAYASALARININ YAKLAŞIMI

1. Devletin Farklı Dinler, İdeolojiler ve Dünya Görüşleri Karşısındaki Konumu

Çoğulcu ve hürriyetçi demokrasi devletin, toplumu oluşturan farklı inanç kesimleri karşısında eşit bir tavır almasını ve ülkede yaşayan bütün inanç

⁷ ÖZBUDUN, Ergun, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara, 1995, s. 55-57.

⁸ ERDOĞAN, Mustafa, Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2012, s.274.

gruplarının kendi dini ve kültürel kimliklerini gerçekleştirmesi için gerekli imkânları sağlamasını gerektirmektedir.

Diğer taraftan liberal demokrasi çerçevesindeki bir sekülerizm, devletin bütün inanç ve ideoloji sistemleri ve dünya görüşleri karşısında tarafsız olmasını gerektirmektedir.

Devletin farklı inanç ve ideolojiler karşısındaki konumu bakımından Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarının durumu şu şekildedir:

1924 Anayasası'nın ilk şeklinde şu hüküm yer alıyordu: "Türkiye devletin dini, Din-i İslam'dır."⁹ 1928'de bu hüküm kaldırılmış, 1937'de yapılan değişiklikle de 2. madde şu şekli almıştır: "Türkiye Devleti cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçıdır..."

Belirtmek gerekir ki devletin belli bir resmi dininin bulunması, nasıl toplumunu oluşturan farklı inanç grupları açısından bir eşitsizlik doğuruyorsa, devletin milliyetçilik, laiklik gibi ideolojik politikaları anayasal düzeyde benimsemesi de bu politikaları benimsemeyen vatandaş grupları açısından kısıtlayıcı, dışlayıcı ve ayrıştırıcıdır.

1961 Anayasası'nın 2. maddesi de Türkiye Cumhuriyeti'nin temel niteliklerini belirlerken yine devletin "laik" olduğunu belirtmiş, "milliyetçi" yerine "milli" demekle birlikte, başlangıçtaki hükümlere atıf yaparak, ideolojik çerçeveyi tamamlamıştır. Zaten başlangıç bölümünde "Atatürk devrimlerine bağlılık"tan bahsedilmesi, devletin kuruluş sürecindeki bütün ideolojik altyapısını anayasa için temel bir referans kaynağı haline getirmiştir. Hâlbuki demokratik bir devlette hiç kimsenin ideolojik öncelikleri vazgeçilmez ve dokunulmaz olmamalıdır. Bir kesimin ideolojik önceliklerinin bütün bir siyasi ve hukuki sistem için esas haline getirilmesi ve sistemin yapısı için belirleyici olması, bu ideolojik öncelikleri benimsemeyen toplum kesimleri açısından sistemi insan hak ve hürriyetlerine bağlı ve demokratik olmaktan çıkaracaktır.

1961 Anayasasının 19. maddesinde şu hükümler yer almaktadır:

"Kimse, Devletin sosyal, iktisadi, siyasi veya hukuki temel düzenini, kısmen de olsa din kurallarına dayandırma veya siyasi veya şahsi çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla, her ne surette olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.

Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtanlar kanuna göre cezalandırılır. Dernekler yetkili mahkemece veya siyasi partiler Anayasa Mahkemesi'nce temelli kapatılır."¹⁰

⁹ ARMAĞAN, Servet, 1982 Türkiye Anayasası, 2. Baskı, Çağrı Yayınları, 2007, İstanbul, s. 348.

¹⁰ ARMAĞAN, Servet, s. 370-371.

Bu hükmün birinci paragrafı 1982 Anayasasının 25. maddesinde de hemen hemen aynen yer almıştır.

Bu hükme Anayasada yer verilmesi, Anayasayı hazırlayan iradenin dine ve dindar insanlara bakış açısını yansıtması açısından önem taşımaktadır. Birincisi İslam dininde ve onu bir dünya görüşü olarak benimseyen ve hayatlarında uygulamamaya çalışan insanlarda, devletin düzenini değiştirme potansiyeli ve tehlikesi görülmektedir. İkincisi de yine hayatlarında dini değerlere belirgin yer veren insanlarda “siyasi veya şahsi çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla” “dini veya din duygularını, yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar etme ve kötüye kullanma” risk ve potansiyeli görülmektedir. Bu şekilde sivil ve siyasi hakların dini bir bağlam içerisinde kullanılması kategorik olarak kötüye kullanma olarak değerlendirilmiştir.¹¹

Hâlbuki aynı anayasanın 11. maddesinde “Bu Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerin hiçbirisi, insan hak ve hürriyetlerini veya Türk Devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü veya dil, ırk, sınıf, din ve mezhep ayırımına dayanarak, nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyeti ortadan kaldırmak kasdı ile kullanılamaz.” denilerek zaten devlete, toplum düzenine, hak ve hürriyetlere, cumhuriyete yönelik her türlü tehlike ve istismar ve kompro girişimleri engellenmeye çalışılmıştır.

Acaba anayasayı yapan iradenin dine ve dindarlara karşı daha hassas ve ihtiyatlı davranması için bir sebep var mıdır? Kilisenin tarih boyunca siyasi güç ve nüfuz elde etmek için verdiği mücadeleler, hem diğer mezheplerle, hem de siyasi otoritelerle girdiği savaşlar, Batılı birçok devleti dine karşı özel bir hassasiyet taşımaya itmezken, bizdeki aşırı hassasiyet için makul bir gerekçe var mıdır?

Acaba devletin kurulu düzenini rayından çıkaracak tek sebep ve saik, diğer taraftan siyasi ve sosyal hareketlerde çıkarıcılık ve istismara yola açan tek faktör, dini değer ve kavramlar mıdır?

1961 Anayasasının “Devrim kanunlarının korunması” başlığını taşıyan 153. maddesi şöyledir:

“Bu Anayasanın hiçbir hükmü, Türk toplumunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi ve Türkiye Cumhuriyetinin laiklik niteliğini koruma amacını güden aşağıda gösterilen Devrim kanunlarının, bu Anayasanın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılabilir ve yorumlanamaz.”¹²

Bu maddede bahsi geçen devrim kanunlarından bazıları şunlardır:

¹¹ ERDOĞAN, Mustafa, İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku, Orion Yayınevi, 2007, Ankara, s. 110.

¹² ARMAĞAN, Servet, s. 428-429.

1340 tarih ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu

1341 tarih ve 671 sayılı Şapka İktisası Hakkında Kanun

1341 tarih ve 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun

1934 tarih ve 2590 sayılı Efendi, Bey, Paşa gibi Lakap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun

1934 tarih ve 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun¹³

Yeni bir devlet düzen ve ideolojisinin, tek partili ve otoriter bir siyasi ortamda yerleştirilmeye çalışıldığı bir döneme ait ve dini çoğulculuğu yok etme amacı taşıyan birçok antidemokratik düzenlemeyi aynen devam ettirmeleri 1961 ve 1982 Anayasalarında inanç ve din hürriyetlerinin alanını büyük ölçüde daraltmıştır.

1982 Anayasası'nın Başlangıç bölümünde 1961 Anayasası'ndaki ideolojik ön kabuller biraz daha genişletilerek tekrarlanmaktadır. Bu bölümde geçen ifadelerden birisi şu şekildedir: "Hiçbir faaliyetin, ...Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılapları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği ve laiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı..."

Görüldüğü gibi burada da aslında belli bir hayat tarzını belirleyen bir ideoloji olması itibarıyla, sosyal ve siyasi işlevi bakımından din ile aynı konumda olması gereken Atatürkçülüğe bağlı kabuller, güçlü bir koruma görürken, dini değer ve kavramlar, faaliyet ve oluşumlar en baştan şüphe ve ithamla muamele görmektedir.

Yine 1982 Anayasasının değiştirilemeyen maddeleri arasında yer alan 2. maddesinde, devletin "Atatürk milliyetçiliğine bağlı" "laik" bir devlet olduğu belirtilmektedir.

1982 Anayasasınının 174. maddesi, 1961 Anayasasınının 153. maddesinde yer alan "İnkılap kanunlarının korunması" ile ilgili hükmü ve korunacak kanunları aynen tekrarlamıştır.

Demokratik bazı ülkelerin anayasalarında devletin farklı inançlar ve inanç grupları karşısındaki tavrı ise şu şekildedir:

Almanya Anayasasınının 4. Maddesi her türlü inanç hürriyetinin güvence altında olduğunu belirtmektedir.¹⁴

¹³ ARMAĞAN, Servet, s. 429.

¹⁴ "Madde 4. (1) Din ve vicdan özgürlüğü ile din ve dünyevi inanç özgürlüğüne dokunulmaz. (2) Dinin rahatsız edilmeden uygulanması güvence altındadır." Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/08-ALMANYA%20209-276.pdf>.

Danimarka Anayasasının Evanjel-Luther kilisesine resmi bir konum ve öncelik tanıdığı görülmektedir.¹⁵

Fransız Anayasası devletin farklı inanç ve ideolojilere karşı tarafsız ve saygılı olduğunu ifade etmektedir.¹⁶

İtalya Anayasası herhangi bir din veya mezhep aleyhine herhangi bir gerekçeyle ayrımcılık uygulanamayacağını öngörmektedir.¹⁷

Polonya Anayasası devletin kilise ve diğer dini kuruluşlar karşısında tarafsız ve eşitlikçi bir tavır almasına hükmetmektedir.¹⁸

İspanya Anayasası devletin dini yoktur dedikten sonra, kamu idarelerinin toplumun dini inançlarını dikkate alacağını ve kilise ve dini cemaatlerle işbirliğini sürdüreceğini belirtmekte ve bu şekilde laikliği topluma ve sosyal oluşumlara rağmen belli bir ideolojiyi empoze etme olarak değil, “uygun bir işbirliği” ve uzlaşma çerçevesinde ele almaktadır.¹⁹

Norveç Anayasası, Danimarka Anayasasında olduğu gibi, Evanjelik-Lütherci kiliseye resmi ve öncelikli bir statü sağlamaktadır. Diğer din ve

---

15 “Madde 4. Danimarka Halk kilisesi Evanjel-Luther kilisesidir ve bu haliyle devlet tarafından desteklenir. Madde 6. Kral, Evanjel-Luther Kilisesi mensubu olmalıdır.” Danimarka Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/06-DANIMARKA%20149-168.pdf>.

16 “Madde 1. Fransa, bölünmez, laik, demokratik sosyal bir Cumhuriyettir. Köken, ırk veya din ayrımı yapmaksızın, tüm vatandaşların yasa önünde eşitliğini garanti eder. Her inanca saygılıdır. İdari yapısı yerinden yönetim esasına dayanır.” Fransız Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/07-FRANSA%20169-208.pdf>.

17 “Madde 20. Bir din veya bir birlik veya kurumun ibadetinin dini yapısı ve amacı kanunda özel kısıtlamaların veya kuruluşunda, kanuni ehliyetinde veya faaliyetlerinin herhangi birinde özel mali yaptırımların sebebi olamaz.” İtalya Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/10-İTALYA%20319-354.pdf>.

18 “Madde 25. (1). Kiliseler ve diğer dini kuruluşlar eşit haklara sahiptir. (2). Polonya Cumhuriyeti Kamu makamları, ister dini veya felsefi veya hayata bakış ile ilgili olsun, kişisel inanç konularında tarafsızdır ve kamu hayatında içinde ifade özgürlüğünü sağlar. (3). Devlet ve kilise ve diğer dini kuruluşlar arasındaki ilişki, özerkliklere ve kendi alanında her birinin karşılıklı bağımsızlığına saygı ve ayrıca bireysel ve ortak yarar için işbirliği esasına dayalıdır.”

Polonya Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/12-POLONYA%20385-438.pdf>.

19 “Madde 16(3). Devlet dini yoktur. Kamu yetkilileri İspanyol toplumunun dini inançlarını dikkate alır ve dolayısıyla Katolik Kilisesi ve diğer mezheplerle uygun işbirliğini sürdürür.” İspanya Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/14-İSPANYA%20533-584.pdf>.

inanç topluluklarının da eşit şekilde destekleneceğinin belirtilmesi aslında ayrımcılığı giderme çabası olarak görülmekle birlikte, çelişkili bir durum ortaya çıkarmaktadır. Çünkü bir kilisenin devlet tarafından resmen desteklenmesi diğer kurum ve cemaatler açısından bizatihi eşitliği bozucu bir faktördür.²⁰

2. İnanç ve İbadet Hürriyetleri

İnsan hakları ile ilgili hemen hemen bütün bildirgelerde din özgürlüğü konusu temel hak ve hürriyetler çerçevesinde değerlendirilmektedir. Din denince de sadece bir inanç anlaşılmamakta, bir dünya görüşü olmanın bir gereği olarak sahip olduğu temel özelliklerin yansımalarıyla birlikte ele alınmaktadır.²¹

Türkiye Cumhuriyetinin 1924 Anayasasında 75. maddenin ilk şeklinde şu ifade yer almıştı: “Hiçbir kimse mensup olduğu din, mezhep, tarikat ve felsefi içtihadından dolayı muaheze edilemez. Asayiş, âdab-ı muaşeret-i umumiye ve kavanîne mugayir olmamak üzere her türlü âyinler serbesttir.”²²

Burada dini inancın uygulamaya geçirilmesi anlamındaki “ayin” veya ibadetin, “umumi muaşeret adabı” gibi hukuki olarak sınırları belli olmayan bir kavramla ve kanunlarla sınırlandırılabilir olması, anayasanın temel hak ve hürriyetleri, keyfi tasarruflara ve yasama da dâhil bütün kamu organlarına karşı güvence altına alabilme fonksiyonuna uygun düşmemektedir. Diğer taraftan bu maddede 1937’de 3115 sayılı kanunla yapılan değişiklikle “tarikat” kelimesi kaldırılmıştır. Dolayısıyla herhangi bir felsefi anlayışa dayalı bir ritüele izin verilirken, “tarikat” çerçevesinde yorumlanacak dini ayin ve ritüeller anayasal hürriyet olmaktan çıkarılmış olmaktadır.

1961 Anayasası’nın 19. maddesinde şu hükümler yer almaktadır:

“Herkes, vicdan ve dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. Kamu düzenine veya genel ahlaka veya bu amaçlarla çıkarılan kanunlara aykırı olmayan ibadetler, dini ayin ve törenler serbesttir. Kimse, ibadete, dini ayin ve

20 “Madde 4. Kral her zaman Evanjelik-Lutherci dine mensup olmalıdır.”

“Madde 16. Krallığın bütün sakinleri kendi dinlerini serbestçe yaşama hakkına sahiptir. Evanjelik-Lutherci bir kilise olan Norveç kilisesi Norveç’in Müesses Kilisesi olarak kalacaktır ve bu statüyle Devlet tarafından desteklenecektir... Bütün din ve inanç toplulukları da eşit şartlarda desteklenecektir.”

21 DOĞAN, İsmail, s. 81.

22 ARMAĞAN, Servet, s. 360.

törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz. Kimse dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz.”

İkinci paragraf, 1924 Anayasasındaki dini ayinlerin kanunlarla sınırlandırılması hükmünü, “bu amaçlarla çıkarılan kanunlar” biçiminde belirlemek suretiyle sınırlandırmayı biraz düzeltmiş olmaktadır. “Umumi muâşeret adabı” yerine “genel ahlak” kavramının kullanılması da sınırlamanın sebebini biraz daha belirginleştirmiş sayılabilir.

1982 Anayasasının 25. maddesinde de bu hususta şu hükümler geçmektedir.

“Herkes vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. 14. madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla, ibadet, dini ayin ve törenler serbesttir. Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.”

ABD Anayasasında 1789/1791’de yapılan değişiklikle yasama organının herhangi bir dini kurumu, oluşumu veya uygulamayı olumlu veya olumsuz biçimde etkileyen, ayrıca fertlerin veya toplulukların dini ibadetlerini yasaklayan herhangi bir kanun yapamayacağını öngörmektedir. Dolayısıyla Anayasa devletin yapısını belirleyen en temel organ olan yasamanın dini kurumlar ve uygulamalar karşısında tarafsız kalmasını öngörmektedir.²³

Belçika Anayasası din ve inanç hürriyetlerinin uygulanmasını, sadece bu hürriyetlerin uygulanması sırasında işlenen suçlarla sınırlandırmaktadır. “Genel ahlak”, “kamu düzeni”, “milli güvenlik” gibi kriterler dikkate alındığında bu kriterin oldukça geniş bir hürriyet alanı açacağı söylenebilir.²⁴

İtalya Anayasası ferdi ve topluca ibadet ve ayinleri sadece “genel ahlak” gerekçesiyle sınırlandırmaktadır. Bir inancın propagandasını yaparak onu yayma hürriyetine özellikle yer vermesi dikkat çekmektedir.²⁵

23 “Madde III. Kongre herhangi bir dini kurumla ilgili veya dini ibadetlerin ifasını... yasaklayan herhangi bir yasa yapamaz.” DIPPEL, Horst, *Constitutions of the World from the late 18th Century to the Middle of the 19th Century*, K. G. Saur Verlag, München, 2006, S. 76.

24 “Madde 19. İbadet hürriyeti, ibadeti kamusal alanda sergileme hürriyeti ve kişinin her konuda görüşlerini açıklayabilme hürriyeti teminat altındadır, ancak bu hürriyetlerin kullanılmasını sırasında gerçekleştirilen suçlar cezalandırılabilir. Madde 20. Hiç kimse bir dinin amellerine veya törenlerine katılmaya, ya da dini tatil günlerine riayet etmeye hiçbir şekilde zorlanamaz.” Belçika Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/05-BELÇİKA%2099-148.pdf>.

25 “Madde 19. Törenleri genel ahlaka aykırı olmamak şartıyla, herkes, bireysel veya birlikte, herhangi bir şekilde, kendi dini inançlarını serbestçe yapma, bu inancın propagandasını yayma ve ayinlerini özel veya genel olarak yapma hakkına sahiptir.” İtalya Anayasası,

Hollanda Anayasası herkesin dinini ve “hayat görüşünü” uygulama hakkını tanımaktadır. Dolayısıyla burada hem din ile başka türden hayat görüşleri ve ideolojiler aynı zeminde değerlendirilmiş olmakta, hem de dinin uygulamaya geçirilmesinin salt dini ritüelin icrasıyla sınırlı tutulamayacağı anlatılmış olmaktadır. Diğer taraftan kapalı mekânlar dışında bu hakkın uygulanmasına ancak kanunla ve “sağlığı korumak, trafik düzeni veya kargaşalara müdahale etmek veya kargaşaları önlemek” gibi siyasi olmayan, objektif gerekçelerle düzenlemeler getirilebileceği öngörülmektedir.²⁶

İspanya Anayasası din ve inanç hürriyetlerini sınırlandırma kriteri olarak sadece “kanunla korunan kamu düzenini” almaktadır.²⁷

İsviçre Anayasası bütün vatandaşların istediği grubun öğretilerine veya faaliyetlerine katılma veya katılmama konusundaki hürriyetini teminat altına almaktadır.²⁸

3. Devletin Genel Anlamda Eğitim ve Dini Eğitim Karşısındaki Tutumu

1961 Anayasasının 19. maddesinde bu konuyla ilgili şu hükümler bulunmaktadır:

“Din eğitim ve öğrenimi, ancak kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanuni temsilcilerinin isteğine bağlıdır.”

1961 Anayasası'nın 21. maddesinde de şu hüküm yer almaktadır: “Çağdaş bilim ve eğitim esaslarına aykırı eğitim ve öğretim yerleri açılmaz.”²⁹

<http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/10-İTALYA%20319-354.pdf>.

26 “Madde 6. (1). Bireyin kanunlardan doğan sorumlulukları saklı kalmak kaydıyla herkes özgürce, bireysel olarak veya toplu halde, dinini ve hayat görüşünü uygulama hakkına sahiptir. (2). Bu hakkı, uygulama durumunda kanun, bina ve kapalı mekânlar dışında, sağlığı korumak, trafik düzeni veya kargaşalara müdahale etmek veya kargaşaları önlemek için düzenlemeler getirebilir.” Hollanda Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/11-HOLLANDA%20355-384.pdf>.

27 “Madde 16. (1). Kişilerin ve toplulukların fikir, din ve ibadet özgürlükleri güvence altındadır ve bunların ifade edilmesinde, kanunla korunan kamu düzeninin devamı için gerekli olanların dışında hiçbir sınır yoktur.” İspanya Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/14-İSPANYA%20533-584.pdf>.

28 “Madde 15. (1). Din ve vicdan hürriyeti teminat altındadır. (2). Herkes serbestçe dinini veya felsefi inancını seçme ve bunu münferiden veya başkalarıyla birlikte ifade etme hakkına sahiptir. (3). Herkes dini bir cemaate katılma veya mensup olma ve dini öğretileri takip etme hakkına sahiptir. (4). Hiç kimse dini bir cemaate katılmaya veya mensup olmaya, dini bir fiile iştirak etmeye veya dini öğretileri takip etmeye zorlanamaz.” İsviçre Anayasası, <http://www.admin.ch/ch/e/rs/1/101.en.pdf>.

“Çağdaş bilim ve eğitim esasları” hukuki açıdan bir kriter olamayacak kadar sınırları belirsiz bir kavramdır. Çağdaş bilim ve eğitim esaslarını kim belirleyecektir? Eğer çağdaş bilim ve eğitim esaslarını “muasır medeniyetin” temsilcisi addedilen Batılı devletler ve toplumlar belirleyecekse, bu ülkelerdeki kiliseye bağlı okullar “çağdaş” sayılacak mıdır?

1982 Anayasasının 24. maddesi şu hükümlere yer vermektedir:

“Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcilerinin talebine bağlıdır.”

Bu madde 1961 Anayasasında yer almayan bir hükümü ihtiva etmektedir. O da din ve ahlak eğitim ve öğretiminin Devletin gözetim ve denetimi altında yapılması ve din kültürü ve ahlak öğretiminin ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu olarak okutulmasıdır.³⁰ Anayasada eğitim ve öğretimin devletin denetim ve gözetiminde yapılacağı zaten 42. maddede düzenlenmişken, burada din kültürü ve ahlak eğitimi için bu durum münhasıran ve bir kez daha vurgulanmıştır. Din kültürü ve ahlak eğitiminin ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu hale getirilmesi³¹ ile birlikte düşünüldüğünde, anayasayı düzenleyen iradenin dini eğitim konusundaki müdahaleci, şüpheli, hassas ve önyargılı tavrı fark edilmektedir.³²

Anayasanın 42. maddesinde eğitim ve öğrenim hakkı ve ödevi ile ilgili şu hüküm yer almaktadır:

---

29 ARMAĞAN, Servet, s. 371.

30 Bazı yazarlar Anayasa'nın, öngördüğü bu zorunlu “din kültürü ve ahlak öğretimi” ile devletin belli bir dinin gereklerinin öğretilmesini zorunlu kılmak yerine, dinle ilgili genel bir kültürün verilmesinin kastedildiğini belirtmektedir. Bkz. mesela GÖZLER, Kemal, Türk Anayasa Hukuku Dersleri, 3. Baskı, Ekin Yayınları, Bursa, 2005, s. 77. Halbuki evrensel ahlak ilkelerinin anlatılıp benimsetilmesini bir tarafa bırakırsak, din, bir vicdan, duygu, kalp ve benimseme meselesidir ve insanlara dinler hakkında genel bilgiler vererek onların bu manevi ihtiyaçlarının karşılanması mümkün değildir.

31 Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de 2007 tarihli bir kararında zorunlu din dersi uygulamasını Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine aykırı bulmuştur. KABOĞLU, İbrahim, Ö., Anayasa Hukuku Dersleri, 7. Baskı, Legal Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 295.

32 Diğer taraftan din derslerinin zorunlu olması, bu inanç ve değerleri kabul etmediği için dersleri izlemeyen, dersten rahatsız olan veya başarısız olanları “dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya” zorlamış ve onların diğer inanç kesimleri tarafından kınanmasına ve gidecek bir yaptırım ile karşılaşmasına yol açmış olur. KALABALIK, Halil, İnsan Hakları Hukuku, 3. Baskı, Seçkin Yayıncılık, 2013, Ankara, s. 470.

“Eğitim ve öğretim, Atatürk ilkeleri ve inkılapları doğrultusunda, çağdaş bilim ve eğitim esaslarına göre, Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Bu esaslara aykırı eğitim ve öğretim yerleri açılmaz.”

1961 Anayasasında sadece “çağdaş bilim ve eğitim esaslarına aykırı eğitim ve öğretim yerlerinin” açılmayacağı belirtilirken, 1982 Anayasası gerek bu maddesinde ve gerekse “Gençliğin korunması” başlığı altındaki 58. maddesinde bu sınırlandırmaları daha da genişleterek, eğitimin demokratik eşitlik ve çoğulculuk prensipleri çerçevesinde düzenlenmesi imkânını büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Çünkü “Atatürk ilkeleri ve inkılapları” mahiyeti bakımından bir dünya görüşünü ve hayat tarzını öngören bir ideolojidir. Bu ideolojiyi benimsemeyen vatandaşların bunun eğitimini almak zorunda olması, dine inanmayan insanların din dersi okumak zorunda olmasından farklıdır.

Almanya Anayasası 7. maddesinde din eğitimiyle ilgili şu hususlara yer vermektedir: Çocukların din eğitimiyle ilgili karar hakkı ebeveyne aittir. Kamuda hem din dersi okutulmayan, hem de tercihe dayalı olarak ve dini toplulukların ilkeleriyle uyumlu biçimde din dersinin okutulduğu okullar bulunacaktır.³³

Belçika Anayasasının dini eğitim konusunda dini ve kültürel çoğulculuğa saygılı ve yurttaş merkezli bir eğitim politikası benimsediği görülmektedir.³⁴

Hollanda Anayasası'nın, eğitimin düzenlenmesi sürecinde toplum kesimlerinin dini inançlarına ve hayat tarzlarına saygıyı, serbesti tanımayı ve diğer taraftan da fırsat eşitliği sağlamayı merkeze aldığı görülmektedir.³⁵

³³ “Madde 7. (2) Çocukların din dersine katılıp katılmayacaklarına karar vermek, velilerin hakkıdır. (3) Din dersi, mezhepsiz okullar dışındaki kamu okullarında olağan derslerdendir. Din dersi, devletin denetim hakkına zarar vermeyecek şekilde, dinsel toplulukların temel ilkeleriyle uygunluk içinde verilir. Hiçbir öğretmen, iradesine aykırı olarak din dersi vermeye zorlanamaz.” Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/08-ALMANYA%20209-276.pdf>.

³⁴ “Madde 24. (1). ... Kamu, ebeveynlere serbest seçim hakkı sunar. Kamu, belirli bir dini empoze etmeyen (non-denominational) eğitim hizmetlerini örgütler. Bu, ebeveynlerin ve öğrencilerin felsefi, ideolojik veya dini görüşlerine saygıyı gerektirir. Devlet okullarında, zorunlu eğitimin sonuna kadar, kabul görmüş dinlerden birinin ya da mezhep farklılıklarına dayalı olmayan ahlaki öğretilerin öğretilmesi tercihe bırakılmıştır.” Belçika Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/05-BELÇİKA%20209-148.pdf>.

³⁵ “Madde 23. (3). Kamu eğitimi, herkesin din ve yaşam biçimine saygı duyularak kanunla düzenlenir. (4). Devlet, her belediyede yeterli miktardaki devlet okullarında genel temel eğitim verilmesini sağlar. Kanunda belirtilen kurullarla ve bu eğitimin alınması fırsatının

Polonya Anayasası ebeveyne çocuklarını kendi inançları doğrultusunda yetiştirme hakkını tanıırken, bu konuda çocuğun şahsi tercih ve eğilimini de dikkate almakta ve bu şekilde ailenin hakkını devlete karşı, çocuğun hakkını da hem devlete, hem de aileye karşı korumaya çalışmaktadır. Bilhassa 12-18 yaş aralığındaki çocukların inanç ve hayat tarzı tercihi konusunda ailelerinden ayrılabilceğini kabul etmek gerekmektedir. Diğer taraftan herhangi bir dinin, başka inançtan insanların hakkını ihlal etmemek şartıyla, okullarda öğretilbileceğini de hükme bağlamaktadır.³⁶

Portekiz Anayasası, farklı mezheplerin kendi inanç ve anlayışları istikametinde gerekli eğitim faaliyetlerini yürütmelerine imkân vermektedir. Diğer taraftan devletin eğitim programlarını hazırlarken hiçbir siyasi, ideolojik, felsefi ve dini anlayış istikametinde hareket edemeyeceği belirtilmektedir. Dolayısıyla Türkiye anayasalarının aksine, devletin tarafsızlığı sadece dine karşı değil, bütün dünya görüşlerine karşı eşit biçimde ele alınmaktadır.³⁷

İspanya Anayasası, ebeveynin çocuklarına kendi mezhebine uygun dini ve ahlaki eğitim aldırmasını güvence altına almaktadır. Demek ki ülkede

---

bulunması şartıyla, bu hükümde istisnalar olabilir. (5). Kısmen veya tamamen kamu kaynaklarıyla finanse edilen okulların uyması gereken standartlar, özel okulların dini inanış veya diğer hayat görüşlerine göre eğitim verme serbestisi dikkate alınarak, kanun tarafından belirlenir. (6). Bu şartlar genel temel eğitimde, tamamıyla kamu bütçesinden karşılanacak özel eğitim ve kamu eğitimi için kalite eşitliğini sağlayacak şekilde düzenlenir. Bu düzenlemede özellikle, inanç temelinde kurulan özel eğitimin, eğitim araçlarının seçimindeki ve öğretmen görevlendirmedeki hürriyetlerine saygı duyulur.”

Hollanda Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/11-HOLLANDA%20355-384.pdf>.

³⁶ Madde 48. (1). Anne-babalar, çocuklarını kendi inançları doğrultusunda yetiştirme hakkına sahiptir. Bu yetiştirmede bir çocuğun olgunluk derecesine ve bunun yanı sıra vicdan ve inanç özgürlüğüne ve inançlarına saygı gösterilir. (2). Ebeveynlik hakkından mahrumiyet veya sınırlama sonucu sadece kanunda belirtilen hallerde ve nihai mahkeme kararına dayanarak ortaya çıkabilir. Madde 53. (3). Ebeveynler çocuklarına inançlarına uygun olarak ahlaki ve dini terbiye ve eğitim sağlamak hakkına sahiptir. 48. Maddenin 1. fıkrası hükümleri uygun olduğu hallerde uygulanır. (4). Bir kilise ya da başka yasal olarak tanınmış dini örgütün dini, okullarda öğretilbilir, ancak diğer insanların din ve vicdan özgürlükleri ihlal edilemez.

Polonya Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/12-POLONYA%20385-438.pdf>.

³⁷ “Madde 41. (5). Herhangi bir dini, söz konusu mezhep içinde öğretme ve faaliyetlerini yürütmek için uygun araç kullanma özgürlüğü güvence altındadır.” “Madde 43. (2). Devlet, herhangi bir, estetik, politik, ideolojik, felsefi veya dini direktife uygun olarak eğitim ve kültür programları hazırlamaz. (3). Kamu eğitimi bir mezhebe bağlı olamaz.”Portekiz Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/13-PORTEKIZ%20439-532.pdf>.

mevcut bütün dini gruplar çocukların eğitimi için kendi inanç ve ahlak esaslarına uygun eğitim kurumları açabilecektir.³⁸

İrlanda Anayasası çocukların dini ve ahlaki eğitiminde öncelikli ve asli hak ve sorumluluğu net bir şekilde ebeveyne bırakmakta ve bu noktada paternalist devlet anlayışından kaynaklanan düzenlemeci tavrı reddetmektedir.³⁹

4. Devletin Dini Kurumlar Karşısındaki Tavrı

1961 Anayasasınının 154. maddesi Diyanet İşleri Başkanlığının devlet teşkilatı içerisindeki yerine ve görevlerine temas etmektedir:

“Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.”⁴⁰

Türkiye’de din işlerini düzenleyecek genel idareye bağlı bir kurum olarak Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulmuş olması çeşitli açılardan tenkit konusu olmaktadır:

Bu tenkitlerden birisi laik bir devlette, devletin dini teşkilatlanma ve işlevlerden tamamen arındırılması gerekirken, Diyanet İşleri Başkanlığı ile

38 “Madde 27. (3). Kamu makamları, ebeveynlerin, çocuklarına kendi mezheplerine uygun dini ve ahlaki eğitim aldırma hakkını teminat altına alır.” İspanya Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/14-İSPANYA%20533-584.pdf>.

39 “Madde 42. (1). Devlet, çocuğun ilk ve tabii eğitimcisinin aile olduğunu kabul eder ve ebeveynlerin, güçleri nispetinde, çocuklarına dini ve ahlaki, zihinsel, bedensel ve toplumsal eğitim sağlama devredilemez hak ve görevlerine saygıyı güvence altına alır.
(2). Ebeveynler, bu eğitimi kendi evlerinde, özel okullarda veya Devlet tarafından tanıyan veya kurulan okullarda sağlamakta özgürdürler.

(3). ((1)). Devlet, ebeveynleri, kendi vicdanlarını ve meşru tercihlerini ihlal ederek, Devlet tarafından kurulan okullara veya Devlet tarafından belirlenmiş herhangi bir tip okula göndermeye mecbur edemez. ((2)) Ancak, kamu yararının koruyucusu olarak Devlet, gerçek koşulları göz önünde tutarak, çocukların, zihinsel, ahlaki ve sosyal açıdan belirli bir asgari eğitim almalarını gerekli kılar.

(4). Devlet, ücretsiz ilköğretimi öngörür, özel ve büyük kurumsal eğitim girişimlerine makul derecede yardım eder ve kamu yararı gerektirdiğinde, özellikle dini ve ahlaki eğitim almalarında, ebeveynlerin haklarını da gözeterek, diğer eğitim tesislerinde veya kurumlarında eğitim almalarını sağlar.

(5). Ebeveynlerin çocuklarına karşı görevlerini yerine getirmede başarısız olduğu istisnai durumlarda, kamu yararının koruyucusu olarak Devlet, uygun araçlarla, her zaman çocuğun tabii ve sürekli haklarını gözeterek, ebeveynlerin yerini doldurmaya çaba gösterir.” İrlanda Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/09-İRLANDA%20277-318.pdf>.

40 ARMAĞAN, Servet, s. 429.

devletin açıkça dini bir işlevi üstlenmiş olmasıdır. Bu şekilde devlet dine bağlı olmasa da din tamamen devlete bağlı olmaktadır. Dolayısıyla bu kurumun merkezi idare içinde varlığını laik devlet anlayışı ile bağdaştırmak mümkün değildir.⁴¹

Bu kurum, Cumhuriyetin yeni kurulduğu ve modern Türk devletinin radikal bazı reformlarla teşkil edildiği dönemde kaldırılan Şeriye ve Evkaf Vekâletinin yerine ikame edilmiştir.⁴² Fakat Türkiye'deki tek taraflı laiklik anlayışının bir sonucu olarak, Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluş sürecinde ana düşünce, dinin devleti kontrol etmesinin bütün imkânlarını ortadan kaldırırken, devletin dini sıkı bir şekilde kontrol etmesini değişik mekanizmalarla temin etmektir.⁴³ Nitekim laiklik bizde din ve devlet işlerinin ayrılması biçiminde anlaşılacakla birlikte, müdahaleci bir yaklaşım benimsenerek devlete din üzerinde kolluk yetkisi tanınmaktadır.⁴⁴

Diyanet İşleri Başkanlığına yöneltilen ikinci önemli bir tenkit de bu kurumun ülkede yaşayan birkaç farklı inanç ve mezhep grubundan, sadece birini temsil ediyor olmasıdır.

Aslında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mevcut haliyle varlığını devam ettirmesi gerektiğini savunanların ileri sürecekleri bütün argümanlar, çoğulcu ve demokratik bir olgunluğa ulaşmış bir toplumun, dini işlerini kendi tercih, katkı, katılım ve mutabakatıyla kendisinin organize etmesi gereği dikkate alındığında karşılıksız kalmaktadır. Ne devlet aklının kendi halkına güvenmeyip, devleti dindar vatandaşlarının kuşatmasına karşı koruma endişesi, ne

---

41 GÖZLER, Kemal, s. 77.

42 Bu müessesenin kuruluşunda, genel anlamda laiklik meselesinde olduğu gibi Fransız modelinden etkilenilmiş olabilir. Nitekim Fransa'da kilise uzun süre devletin vesayet ve güdümü altında kalmıştır. Ancak 1905 tarihli Ayrılık Yasası ile devlet din işlerine karışmaktan büyük ölçüde vazgeçmiştir. TANÖR, Bülent, Necmi Yüzbaşıoğlu, Türk Anayasa Hukuku, 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 93.

43 Bazı yazarlar Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulmuş olmasının laiklik ilkesini zayıflatmak yerine onun teminatı olacağını ve onu daha da kolaylaştırıp pekiştireceğini ileri sürmektedir. Hâlbuki eğer laiklik tek taraflı, yani sadece devleti dinin etkisinden korumak olarak değerlendirilirse bu görüş doğru olabilir. Bu kurumla dinin devletin etkisine maruz kalması meselesi ise nedense önemli görülmemektedir. Bu yazarlar için bkz. mesela ÖZBUDUN, Ergun, s. 56; TUNÇ, Hasan, Faruk Bilir, Bülent Yavuz, Türk Anayasa Hukuku, Asil, Yayın, Ankara, 2009, s. 55; GÖZÜBÜYÜK, Şeref, Anayasa Hukuku, Turhan Kitabevi, Ankara, 2006, s. 160; SOYSAL, Mümtaz, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 260. Hatta bir başka yazar, dini gruplara kendi örgütlenmelerini üstlenme imkânı verilseydi onların devletle çatışma tehlikesi ortaya çıkabilirdi, diyerek müdahaleci devlet anlayışının gerekliliğini savunmaktadır. GÖREN, Zafer, Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara, 2011, s. 119.

44 AKILLIOĞLU, Tekin, İnsan Hakları, 2. Baskı, İmaj Yayınevi, Ankara, 2010, s. 122.

de vatandaşların kendi başlarına bırakılırsa dini işlerini düzenleyemeyeceği ve bir kargaşanın ortaya çıkabileceği kaygısı, yönetimin halkın tercih ve iradesi istikametinde düzenlenmesi esasına dayanan demokratik felsefe ile uyuşmamaktadır.

1982 Anayasası'nın 136. maddesi Diyanet İşleri Başkanlığının amaç ve görevlerini düzenlemektedir:

“Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.”

Bu Anayasa'nın 1961 Anayasasına nazaran Diyanet İşleri Başkanlığı'nın konumunu ve işlev alanını epey daralttığı ve kurumu, devletin siyasi ve sosyal hedeflerini gerçekleştirmek için kullanacağı basit bir araç haline getirmeye çalıştığı görülmektedir.

İtalyan Anayasası, Papalığın merkezi olan Vatikan'ın İtalya'nın özerk bir bölgesini oluşturması hasebiyle, Katolik Kilisesine ayrı bir statü sağlamaktadır. Kiliseye özerklik sağlayan başka ülkelerden önemli bir farkı da kiliseye Vatikan bölgesi çerçevesinde “egemenlik” de tanınmış olmasıdır.⁴⁵

Polonya Anayasasında dini kuruluşlara özerklik tanınmakta ve her bir dini kuruluş ile devlet arasındaki ilişkilerin, temsilcileriyle yapılacak anlaşmalarla belirleneceği ifade edilmektedir. Bu yapının İtalya Anayasasında da görüldüğü gibi, Osmanlı Devletindeki “Millet Sistemine” oldukça benzediği görülmektedir.⁴⁶

Portekiz Anayasası kiliseler ile diğer dini cemaatlere müstakil örgütlenme ve faaliyet yetkisi tanımaktadır.⁴⁷

İsviçre Anayasası devlet ile dini kurum ve cemaatler arasındaki ilişkilerde “sosyal barışı” esas almakta ve ilişkilerin düzenlenmesini federatif birim-

45 “Madde 7. Devlet ve Katolik Kilisesi, her biri kendi düzeni içinde, bağımsız ve egemendir. İlişkileri Latran Antlaşmalarına göre düzenlenir. Her iki tarafın kabul ettiği anlaşma değişiklikleri anayasa değişikliği sürecine tabi değildir.” İtalya Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/10-İTALYA%20319-354.pdf>.

46 “Madde 25(4). Polonya Cumhuriyeti ve Roma Katolik Kilisesi arasındaki ilişkiler Vatikan ile yapılan uluslararası antlaşma ve kanunla belirlenir. (5). Polonya Cumhuriyeti ve diğer kiliseler ve dini kuruluşlar arasındaki ilişkiler, temsilcileri ve Bakanlar Kurulu arasında imzalanan anlaşmalar uyarınca kabul edilen statülerle belirlenir.”

Polonya Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/12-POLONYA%20385-438.pdf>.

47 “Madde 41. (4). Kiliseler ve diğer dini cemaatler Devletten ayırılır ve örgütlenme ve kendi tören ve ayinlerini yapmakta serbesttirler.” Portekiz Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/13-PORTEKİZ%20439-532.pdf>.

lere bırakmaktadır. Diğer bir ifadeyle, dini örgütlenmede de yerinden yönetimi esas almaktadır.⁴⁸

5. Dini Çoğulculuğa Hareket Alanı Sağlanması

BM'in 1992'deki Azınlıklar Bildirisinin 2. maddesinde şu hüküm yer almaktadır:

“Milli, etnik, dil ya da din temelli azınlıklara mensup olan kişiler özel ve kamusal alanda herhangi bir müdahale ya da ayrımcılığa maruz kalmaksızın ve özgür bir şekilde kendi kültürlerini yaşama, dinini öğrenme ve yaşama, kendi dilini kullanma hakkına sahiptir.”

Bu çerçevedeki haklar, farklı grup ya da cemaat kültürlerinin, fertlerin hayatına anlam kazandırdığı için önem taşıdığı ve korunması gerektiği düşüncesine dayanmaktadır.⁴⁹

Günümüzde varılan aşamada, kültürlerarasında hiyerarşik bir değer sıralaması, bir üstlük-altlık ilişkisi öngören yaklaşımlar büyük ölçüde geride bırakılmıştır. Hiçbir kültür çevresi dünya medeniyeti içerisinde bir unsur olmanın ötesinde bir geçerlilik ve işlev sahibi olarak değerlendirilemez.⁵⁰

Farklı grupların kendi müstakil kimliklerini ve kültürlerini yaşamaları evrensel eşitliğe ve hatta milli bütünlüğe aykırı görülemez. Kültürel farklılığın temelinde insanların başkaları tarafından kabul ve saygı gören farklı bir kimliği, bir gruba katılarak, bu grubun hayat tarzı aracılığıyla karşılması yatmaktadır. Azınlığın kültürü, çoğunluğun elinde yok edilme ya da ayrımcılığa uğrama riski ile karşı karşıyadır. Kültürel hakları, başka insanlarla birlikte farklı bir kimlik ve hayat tarzını ifade etme ve geliştirme hakkında eşit olmak olarak görmek gerekir.⁵¹

Türkiye Anayasalarının, umumiyet itibarıyla, katı bir laiklik anlayışı öngördüğü, her alanda olabildiği kadar kontrolcü ve tekeli bir sistem yerleştirmeye çalıştığı, kültürel çoğulculuğu adeta milli birlik ve bütünlük için bir tehdit olarak telakki ettiği görülmektedir.

---

⁴⁸ “Madde 72. (1). Kilise ile devlet arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi Kantonların yetkisindedir. (2). Konfederasyon ve Kantonlar kendi yetki alanları çerçevesinde farklı dini cemaatlerin üyeleri arasında sosyal barışı muhafaza etmek için tedbirler alırlar.”

⁴⁹ BEETHAM, David, *Demokrasi ve İnsan Hakları*, Çev. Bilal Canatan, Liberte Yayınları, Ankara, 2006, s. 165.

⁵⁰ GEMALMAZ, Mehmet Semih, *İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, 4. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 2003, s. 692.

⁵¹ BEETHAM, David, s. 166.

Belçika Anayasası, dini cemaatlerin özerk bir şekilde varlığını sürdürmesine, devletin müdahalesi olmadan teşkilatlanmasına ve faaliyet icra etmesine imkân sağlamaktadır.⁵²

Danimarka Anayasası dini cemaat oluşturma hak ve hürriyetini bilhassa belirtmekte ve makul sayılacak kriterlerle bunun sınırlarını çizmektedir. Diğer taraftan dini cemaat ve teşkilatların maddeten desteklenmesini demokratik bir sisteme bağlamaktadır.⁵³

İtalya Anayasası dini mezhep ve cemaatlere örgütlenme serbestisi sağlamak ve cemaatlerin Devletle olan ilişkilerinin temsilcileriyle yapılacak anlaşmayla belirleneceği belirtilmektedir ki bu yapı tam anlamıyla Osmanlı ve daha önceki İslam devletlerindeki “Millet Sistemini” hatırlatmaktadır.⁵⁴

Polonya Anayasası azınlıklara kendi kültürlerini ve kimliklerini yaşama ve geliştirme serbestisi öngörmektedir. Diğer taraftan kendi kimlik ve kültürleriyle ilgili meselelerin görüşüldüğü siyasi süreçlere katılma hakkı sağlamaktadır.⁵⁵

52 “Madde 21. Devletin hangi din olursa olsun, hiçbir dinin din görevlilerinin atanmasına veya göreve getirilmesine müdahale etme, ya da bu din görevlilerinin üstleriyle haberleşmelerini ya da üstlerinin kararlarını yayınlamalarını yasaklama hakkı bulunmamaktadır. Ancak, sayılan son hallerde, basın ve yayıma ilişkin mutad sorumluluklar geçerlidir. Gerektiğinde kanunla düzenlenecek istisnalar hariç olmak üzere, medeni nikâh her daim dini evlilik töreninden önceliklidir.” Belçika Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/05-BELÇİKA%2099-148.pdf>.

53 “Madde 67. Vatandaşlar dini inançlarına göre istedikleri şekilde ibadet etmek için cemaat oluşturabilirler. Ancak öğrenilen ve uygulanan hiç bir şey ahlak değerlerine ve kamu düzenine aykırı olmamalıdır. Madde 68. Hiç kimse kendi dininden başka bir dini topluluğa maddi destekte bulunmaktan sorumlu değildir.” Danimarka Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/06-DANİMARKA%20149-168.pdf>.

54 “Madde 8. Bütün dinî mezhepler kanun önünde eşit olarak serbesttir. İtalyan kanunlarına aykırı olmadığı sürece, Katolik mezhebi dışındaki diğer dini mezhepler kendi kuralları uyarınca örgütlenme hakkına sahiptir. Bu mezheplerin Devletle olan ilişkileri, temsilcileriyle yapılacak anlaşma esasları dâhilinde kanunla düzenlenir.” İtalya Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/10-İTALYA%20319-354.pdf>.

55 “Madde 35. (1). Polonya Cumhuriyeti, ulusal veya etnik azınlıklara mensup Polonya vatandaşlarına, kendi dillerini geliştirme, gelenek ve göreneklerini koruma, kendi kültürlerini geliştirme özgürlüğü sağlar. (2). Ulusal ve etnik azınlıklar, eğitim ve kültür kurumları, dini kimliklerini korumak için tasarlanmış kurumların yanı sıra, kendi kültürel kimlikleri ile bağlantılı konuların çözümüne katılma hakkına sahiptir.” Polonya Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/12-POLONYA%20385-438.pdf>.

İsveç anayasası çeşitli türden azınlıkların kendi kültür ve kimliklerini geliştirmeleri için imkânlar sağlanmasını öngörmektedir.⁵⁶

Avrupa’da Müslümanlık dışındaki dini grup ve cemaatlere yönelik genellikle demokratik çoğulculuğa uygun eşitlikçi ve hürriyetçi bir tavır izlenirken, Müslüman toplum için daha kısıtlayıcı ve ayrımcı bir politika izlendiği görülmektedir. Mesela İsviçre Anayasası, kilise kuleleriyle hemen hemen aynı görünüme sahip olmasına rağmen minare yapımını yasaklamak suretiyle, Müslüman topluma karşı bir ayrımcılık yaptığını göstermektedir.⁵⁷

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında devlet için ideolojik bir altyapı öngörülmesi ve hak ve hürriyetlerin bu ideolojik temeller çerçevesinde değerlendirilmesi, diğer hürriyetlerle birlikte din ve inanç hürriyetinin de alanını daraltmaktadır. İdeal bir demokraside devletin, anayasanın ve siyasi sistemin varlık sebebi en çok sayıda insanın, azami derecede mutlu ve müreffeh olmasını sağlamaktır. Hâlbuki Türkiye’deki sistemde, tartışılmaz ve dokunulamaz bazı ideolojik temeller etrafında yapılandırılmış bir devlet mekanizmasını her alanda hâkim kılmak, devletin ve anayasanın temel amacı olarak değerlendirilmektedir. Demokratik sistemlere sahip ülkelerin çoğunun anayasasında devlet için vazgeçilemez ve sorgulanamaz ideolojik kabuller tesis edilmiş değildir. Birçok durumda halkın barış, huzur ve refahını esas alan rasyonel prensipler kabul edildiği görülmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti anayasalarında din ve dine bağlı halk kesimleri her an devleti ele geçirme veya dini istismar etme kuşkusuyla değerlendirilmişlerdir. Bu anlayış büyük ölçüde devleti kuran ve yöneten kadroların İslam medeniyeti ve hukuku karşısındaki psikolojik tavırlarına dayanmaktadır. Büyük ölçüde dini oluşumları kısıtlama ve onları en sıkı şekilde devletin denetimi altında tutma biçiminde anlaşılan laiklik anlayışı da bu psikolojik

---

56 “Bölüm 1. Madde 2. ... Etnisite, dil ve din farklılığına dayanan azınlıklara kendi kültürel ve sosyal hayatlarını geliştirmeleri için fırsatlar oluşturulmalıdır.” The Constitution of the Kingdom of Sweden, <http://www.isn.ethz.ch>.

57 “72. (3). Minare inşa edilmesi yasaktır.” İsviçre Anayasası, <http://www.admin.ch/ch/e/rs/1/101.en.pdf>.

Nüfusun çoğunluğunu Hristiyanların oluşturduğu Avrupa’da Müslüman nüfusunun artışıyla birlikte yaygın biçimde Müslüman düşmanlığı kendini göstermeye başlamıştır. 11 Eylül 2001’de ABD’de ikiz kulelere yönelik saldırılardan sonra Batı’da ‘İslamofobi’ daha çok hissedilir olmuş ve Müslümanların ötekileştirilmesi akımı ve İslam düşmanlığı güç kazanmıştır. Hatta Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin bile 11 Eylül olaylarından etkilendiğine ilişkin birçok eleştiri yöneltilmiştir. ŞİRİN, Tolga, “Nefret Söylemi ve İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarından Örnekler”, Ed. Selda Çağlar, İnsan Hakları, Beta Yayınları, İstanbul, 2010, s. 130.

ve sübjektif tavrın bir sonucudur. Hâlbuki demokratik ülkelerin anayasaları temel amacını halka ve inanç gruplarına hürriyet alanı açmak olarak belirle-
mekte, sınırlamalarda daha ziyade sivil ve sosyal barışı sağlamak gibi objek-
tif ve rasyonel kriterlere dayanmaktadır.

Türkiye anayasalarının din ve inanç hürriyetine ilişkin antidemokratik düzenlemeleri birçok hukukçu tarafından “Türkiye’ye özgü laiklik anlayışı” gerekçesiyle açıklanmaya ve haklı gösterilmeye çalışılmaktadır. Hâlbuki Osmanlı devleti ve daha önceki İslam devletleri, bilhassa gayrimüslim un-
surlara, çağdaş dünyada bile görülmeyen derecede hürriyetler sağlamışlardır. İslam geleneğinde kilise gibi siyasi hâkimiyet iddia eden dini bir kurum ol-
mamıştır. İslam tarihinde devlet ile dini kurum ve cemaatler arasında, Avru-
pa’da olduğu tarzda bir çatışma olmamıştır.

Devlete bağlı bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı’nın varlığı ve din derslerinin zorunlu hale getirilmesi gibi uygulamalar, devletin dini oluşumları sıkı şekilde kontrol etmesi şeklinde anlaşılan laiklik anlayışının bir sonu-
cudur. Bu çalışmada yer verdiğimiz demokratik ülkelerin anayasalarının ise, vatandaş ve sivil toplum merkezli bir dini hayata yer vermeyi amaçladığı, dini çoğulculuğu ciddi biçimde önemseydiği ve sivil alandaki dini teşkilat-
lanma ve faaliyetlere büyük ölçüde serbesti sağlamaya çalıştığı görülmekte-
dir.

KAYNAKÇA

- ANAR, Erol, İnsan Hakları Tarihi, Çiviyazıları, İstanbul, 1991.
- AKILLIOĞLU, Tekin, İnsan Hakları, 2. Baskı, İmaj Yayınevi, Ankara, 2010.
- ARMAĞAN, Servet, 1982 Türkiye Anayasası, 2. Baskı, Çağrı Yayınları, 2007, İstanbul.
- BEETHAM, David, Demokrasi ve İnsan Hakları, Çev. Bilal Canatan, Liberte Yayınları, Ankara, 2006.
- CORDEIRO, Jose Luis, “Constitutions Around the World”, Ide Discussion Papers, Institute of Developing Economies, Chiba, 2008.
- DIPPEL, Horst, Constitutions of the World from the late 18th Century to the Middle of the 19th Century, K. G. Saur Verlag, München, 2006.
- DOĞAN, İsmail, Modern Toplumda Vatandaşlık Demokrasi ve İnsan Hakları, 2. Baskı, Pegem Yayıncılık, Ankara, 2001.
- ERDOĞAN, Mustafa, İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku, Orion Yayınevi, 2007, Ankara.
- ERDOĞAN, Mustafa, Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2012.
- GEMALMAZ, Mehmet Semih, İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş, 4. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul.
- GÖREN, Zafer, Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara, 2011.
- GÖZE, Ayferi, Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, 12. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 2011.
- GÖZLER, Kemal, Türk Anayasa Hukuku Dersleri, 3. Baskı, Ekin Yayınları, Bursa, 2005.
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref, Anayasa Hukuku, Turhan Kitabevi, Ankara, 2006
- HAMİDULLAH, Muhammed, İslam Anayasa Hukuku, (Ed.) AKYÜZ, Vecdi, Beyan Yayınları, İstanbul, 2005.
- KABOĞLU, İbrahim, Ö., Anayasa Hukuku Dersleri, 7. Baskı, Legal Yayınevi, İstanbul.
- KALABALIK, Halil, İnsan Hakları Hukuku, 3. Baskı, Seçkin Yayıncılık, 2013, Ankara.
- LEWIS, Bernard, Çatışan Kültürler, Çev. Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

ÖZBUDUN, Ergun, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara, 1995.
SOYSAL, Mümtaz, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1987.

ŞİRİN, Tolga, “Nefret Söylemi ve İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarından Örnekler”, Ed. Selda Çağlar, İnsan Hakları, Beta Yayınları, İstanbul, 2010.

TANÖR, Bülent, Necmi Yüzbaşıoğlu, Türk Anayasa Hukuku, 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

TUNÇ, Hasan / BİLİR, Faruk / YAVUZ, Bülent, Türk Anayasa Hukuku, Asil, Yayın, Ankara, 2009.

Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası. <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/08-ALMANYA%20209-276.pdf>.

Avusturya Federal Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/04-AVUSTURYA%201-98.pdf>.

Belçika Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/05-BELÇİKA%2099-148.pdf>.

Danimarka Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/06-DANİMARKA%20149-168.pdf>.

Fransız Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/07-FRANSA%20169-208.pdf>.

İrlanda Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/09-İRLANDA%20277-318.pdf>.

İtalya Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/10-İTALYA%20319-354.pdf>.

Hollanda Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/11-HOLLANDA%20355-384.pdf>.

Polonya Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/12-POLONYA%20385-438.pdf>.

Portekiz Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/13-PORTEKİZ%20439-532.pdf>.

İspanya Anayasası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/14-İSPANYA%20533-584.pdf>.

Federal Constitution of the Swiss Confederation, <http://www.admin.ch/ch/e/rs/1/101.en.pdf>.

The Constitution of the Kingdom of Sweden, <http://www.isn.ethz.ch>.

Constitution of Norway, <https://www.stortinget.no/en/In-English/About-the-Storting/The-Constitution/The-Constitution/>.